

Glava XII

PRODOR U SUMADIJU

(5. 9—9. 10. 1944)

Prvih dana septembra 1944. ostvaren je plan Vrhovnog štaba o prodoru krupnih snaga NOVJ u Srbiju. Prvi proleterski korpus (1. i 6. proleterska divizija) 6. septembra izbio je na liniju Užice—Požega; 37. divizija operisala je na prostoriji Priboj—Mokra Gora—Zlatibor i sadejstvovala u borbama 1. proleterskog korpusa; 12. korpus (16. i 36. divizija) 5. i 6. septembra forsirao je Drinu kod Starog Broda i prihvatio se pl. Tare; Operativna grupa divizija (5, 17 i 21. divizija) na području Brusa i Aleksandrovca očekivala je pokret ka Sumadiji. Tada je (6. septembra) Glavni štab Srbije formirao 13. i 14. korpus. U sastav 13. korpusa ušle su 22. i 24. divizija (i, docnije, novoformirane 46. i 47. divizija), a u sastav 14. korpusa — 23, 25. i 45. divizija. Početkom septembra Vrhovni štab je ovim našim snagama odredio naredne zadatke: 12. korpus (nešto docnije stigla je u njegov sastav i 11. divizija) prodorom na sjever da ovlada Medvednikom i Povlenom, potom da preko Cera prodre u Mačvu i Posavinu; 1. proleterski korpus da izbije na Maljen i Suvobor i zauzme Valjevo i Lajkovac, a Operativna grupa divizija da se prebaci u Sumadiju osnovnim pravcem pl. Čemerna—Dragačevo—Čačak—Gornji Milanovac—Rudnik. Zadatak naših snaga bio je da se u zapadnoj Srbiji i Sumadiji razbiju četnici Draže Mihailovića, Nedićeve i druge neprijateljske formacije i njihova vlast, da se jedinice popune ljudstvom i stvore povoljni operativni uslovi za njihovo dalje uspješno nastupanje ka Beogradu. U isto vrijeme 13. korpus operisao bi u dolini Južne Morave, a u istočnu Srbiju, sjeverno od Niša, upućen je 14. korpus radi izvođenja operacija na tom prostoru i sadejstva sa trupama Crvene armije, koje su 6. septembra kod Turn Severina izbile na jugoslavensko-rumunsku granicu. U daljem, ovaj korpus produžio bi nastupanje, zajedno sa jedinicama Crvene armije, u dolinu Velike Morave i ka Sumadiji, radi sadejstva sa glavninom snaga NOVJ u operacijama prema Beogradu. Druga proleterska divizija; pod neposrednom komandom Glavnog štaba Srbije, operisala bi na sektoru Kruševac—Stalać radi dejstva na neprijateljske garnizone i komunikacije u dolinama Zapadne i Južne Morave. Sve naše jedinice u Srbiji dobile su zadatak da rušenjem komunikacija i napadima na okupatorske jedinice otežaju njihovo izvlačenje sa juga Balkana na sjever.

Radi usklađivanja dejstva 1. proleterskog korpusa i Operativne grupe, Vrhovni štab je krajem avgusta odlučio da divizije Operativne grupe uđu u sastav 1. proleterskog korpusa, a za komandanta korpusa postavio je general-potpukovnika Peka Dapčevića.

Istupanjem Rumunije iz Trojnog pakta, kapitulacijom Carevine Bugarske i uspješnim operacijama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, njemačke snage na Balkanu našle su se u teškoj situaciji. Njemački front u Banatu i istočnoj Srbiji ostao je otkriven, a izvlačenjem bugarskih okupacionih trupa iz Srbije na njenoj teritoriji našlo se malo njemačkih okupatorskih snaga. Zato su Nijemci, kao prvo, krajem avgusta hitno uputili 1. brdsku diviziju u istočnu Srbiju, a iz Crne Gore preko zapadne Srbije krenula je u rejon Niša 7. SS divizija »Princ Eugen«; početkom septembra u Banat su krenule 4. SS motorizovana policijska divizija i 18. policijski puk. Istovremeno je komandi Grupe armija »E« naređeno da vrši pripreme za izvlačenje svojih snaga sa juga Balkana, čija je glavina bila dislocirana u Grčkoj. Njene snage trebalo je da organizuju odbrambeni front na liniji sjeverna Albanija—Skoplje—Niš—Đerdap. Front sjeverno od Đerdapa do Lugoša u Rumuniji (oko 50 km istočno od Temišvara) trebalo je da obrazuje 2. oklopna armija, koja je, između ostalog, osiguravala i jadransku obalu.

Krajem avgusta glavina četničkih snaga u Srbiji, jačine oko 9.000 ljudi, prikupila se u zapadnoj Srbiji: na prostor Krupnja, Medvednika i Povlena stigla je 4. grupa jurišnih korpusa; sjeverno od Užica i Požege nalazili su se Užički, Požeški, Čačanski, Sumadijski, Smederevski i Valjevski korpus; Zlatiborski korpus prikupio se na Tari. Pored ovih četničkih snaga, u Čačku se nalazio 3. bataljon njemačkog 1. policijskog puka, u Valjevu — 2. bataljon 2. policijskog puka i 4. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa. U sadejstvu sa ovim njemačkim i Nedićevim jedinicama četnici su 5. septembra izvršili koncentričan napad na 1. proleterski korpus, s ciljem da ga razbiju i potisnu u Sandžak. Na prostoru Požege i Kosjerića razvila se oštra borba. Pošto je izvršio pregrupaciju jedinica, 1. proleterski korpus je 9. septembra prešao u protivnapad i prisilio četnike da se u neredu povuku prema Maljenu i Suvoboru.¹⁾

1. DEJSTVA DO LINIJE UZICE—POŽEGA

Operativna grupa divizije počela je pokret sa prostorije Aleksandrovac—Brus—s. Markovac 6. septembra i stigla je do Ibra za dva dana marša. Forsiranje rijeke počelo je noću 7/8. septembra. Odranije se znalo, a i novaprikupljeni podaci su potvrdili, da je neprijatelj dobro obezbijedio sve objekte na komunikacijama u dolini Ibra — željezničke stanice, mostove, tunele, a takođe da kontroliše na rijeci najpoznatije gazove. Isto tako je utvrđeno da se na tim komunikacijama mogu zateći njemačke jedinice koje se izvlače sa juga na sjever.²⁾ Na osnovu tih podataka jedinice Ope-

1) ORNJ, II, str. 274—281.

2) Prilikom forsiranja Ibra Operativna grupa divizija vodila je borbu sa jedinicama 3. i 5. puka Ruskog zaštitnog korpusa i sa posljednjim ešelonom njemačke 1. brdske divizije koji se zatekao u prolazu za Kraljevo (ORNJ, II, str. 285).

tativne grupe dobile su zadatak da što bolje poruše komunikacije, a da se oko jače utvrđenih objekata i u sudaru sa jačim neprijateljem ne upuštaju u odsudnije borbe.

Ibar je forsiran na širokom frontu od s. Korlače do s. Maglica, na dijelu srednjeg i gornjeg njegovog toka, približno na dužini od 45 km. No, na najvećem dijelu ovoga toka rijeke — od Ušća do Bogutovca. uslovi za forsiranje bili su teški. Ibar je stiješnjen planinama i strmim obalama, brz je i plahovit, pa je i u ljetnje vrijeme na ovom dijelu rijeke gazova veoma malo. Povoljne terenske uslove za prilaz rijeci i prelaz preko gazova imalo je krajnje lijevo krilo, na odsjeku od s. Biljanovca do s. Korlače.

Na desnom krilu, na odsjeku od s. Maglića do s. Polumira, prelazila je rijeku 17. divizija; lijevo od nje, na odsjeku Pusto Polje—Ušće — 21. divizija; na lijevom krilu, od Ušća do Biljanovca, trebalo je da pređe rijeku 5. divizija.³

Sedamnaesta divizija prelazila je rijeku na dva mjesta — kod željezničkih stanica Dobre Strane i Polumir. Njena 2. krajiška brigada prešla je rijeku noću 7/8. septembra kod Dobre Strane, uz manju borbu, dok je glavnina divizije u Polumiru zatekla kompoziciju voza u kojoj se nalazilo oko 1.200 Nijemaca. Bili su to dijelovi njemačke 1. brdske divizije u prolazu za Kraljevo. Razvila se teška borba. Preko rijeke prešli su samo manji dijelovi dvaju bataljona 6. proleterske brigade. Da bi izbjegao veće gubitke, Stab divizije povukao je glavninu divizije na pl. Studena. Slijedeće noći glavnina divizije prešla je rijeku bez borbe kod s. Cerje (južno od Polumira). Sve jedinice 17. divizije prešle su rijeku preko gazova.⁴

Dvadeset prva divizija forsirala je Ibar između s. Luke i s. Jovanovići noću 7/8. septembra. Njene brigade vodile su borbu na svim mjestima prelaza. Druga proleterska brigada likvidirala je bunkere i zauzela most kod s. Zečevići, preko kojeg su zatim prešli cijela brigada i drugi dijelovi divizije.⁵

Peta divizija poslije manje borbe kod zaseoka Biljanovac prešla je rijeku preko gazova noću 7/8. septembra. Prekinula je željezničku prugu na 3 mjesta, srušila manji most na cesti i zapalila dva luksuzna automobila. Izbacila je iz stroja oko 20 neprijateljskih vojnika, zaplijenila 9 pušaka i radio-aparat. Za vrijeme prelaza rijeke od Raške je intervenisao oklopni voz, ali je pruga kod Korlače već bila minirana. Obasipan našom vatrom, voz je povučen. U borbi na rijeci divizija je imala 3 mrtva i 13 ranjenih. U daljem pokretu na zapad onesposobljen je za proizvodnju rudnik uglja Jarando, a u s. Rudno iznenadnim napadom dvaju bataljona zarobljeno je 70 četnika, većina ih je bila tek mobilisana, pa su zaplijenjene samo 22 puške i nešto municije. Naši su imali jednog ranjenog.⁶

3) Naređenje Štaba Operativne grupe od 5. septembra 1944. za forsiranje Ibra, Zbornik I/li, 114.

Upoznajući zemljište na prilazima rijeci između Ušća i s. Korlače još u vrijeme prvog pokušaja Udarne grupe 2. ii 5. divizije da forsira Ibar (koncem marta 1944), štab 5. divizije predložio je Štabu Operativne grupe da divdajja pređe rijeku između Biljanovaca i Korlače, što je bilo prihvaćeno (Zbornik I/li, 132).

4) Giógo Mandić, n. d., str. 234—236.

5) Operacijski dnevnik 21. divizije, Zbornik I/11, 179.

6) Naređenje Štaba 5. divizije za forsiranje Ibra i izvještaj istog Štaba o barabama na Ibru i u Rudnom, Zbornik I/li, 133 i 149.

Da bi sačekala prebacivanje preko Ibra glavnine 17. divizije, Operativna grupa zadržala se 9. septembra na prostoriji sela Bresnik—Savo—Đakovo—Mlanča—Vrmbaje. Toga dana njen štab primio je narednje vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita da Operativna grupa što prije izbije na Suvobor kako bi olakšala nastupanje prema Valjevu 1. i 6. proleterskoj diviziji, koje su vodile tešku borbu na prostoru Rogaćica—Jelova gora.⁷⁾

Postupajući prema ovom naredjenju, Operativna grupa izvršila je pokret 10. septembra. Njen štab imao je podatke da se u zoni njenog nastupanja do linije Užice—Požega—Čačak nalaze slabe četničke i Nedićeve snage, ali je upozorio da se u Ivanjici može zateći i neka njemačka jedinica. Ovi podaci su bili tačni, osim što u Ivanjici nije bilo Nijemaca.⁸⁾

Kao lijevokrilna kolona Operativne grupe 5. divizija je 10. septembra bez borbe ušla u Ivanjicu i Lisinski rudnik. Grupa četnika i nedićevaca, koja je držala Ivanjicu i rudnik, pobjegla je na sjeveroistok. Oslobođeno je 9 italijanskih vojnika. Zarobljeno je 13 četnika, a zaplijenjen jedan mitraljez, 15 pušaka i nešto municije. U Ivanjici smo našli malo svijeta; četnici i nedićevci su prisilno evakuisali građane u okolna sela, a sve sposobne muškarce su mobilisali.

Po odobrenju komandanta Operativne grupe, u Ivanjici se 11. septembra zadržala 4. krajiška brigada, koja je toga dana proslavila dvogodišnjicu svoga formiranja. Proslavi je prisustvovao Rato Dugonjić, politički sekretar CK SKOJ-a, koji se tada kretao sa 5. divizijom. Na smotri brigade govorio je komandant divizije, a brigadu su pozdravili i delegati 1. i 10. krajiške brigade. Zatim je brigada prodefilovala glavnom ulicom grada. Bio je to vanredan događaj za malobrojne građane Ivanjice.

Toga dana Operativna grupa divizija stigla je na liniju Kaona—Guča—Arilje. U Arilje je ušla 1. krajiška brigada. Ispred naših divizija manje četničke i Nedićeve jedinice pobjegle su prema Požegi i Čačku.

2. NAPAD NA UZICE

Umjesto da iskoristi povoljnu situaciju i da Operativna grupa slijedećeg dana nastavi pokret prema Suvoboru, u duhu naredjenja Vrhovnog komandanta, komandant Operativne grupe je odlučio da se prethodno napadnu neprijateljski garnizoni u Užicu i Požegi i da se ti gradovi zauzmu. Stab Operativne grupe imao je podatke da se u Užicu nalazi od 600 do 1.000 nedićevaca i nešto četnika, u Požegi oko 1.000 četnika i nešto nedićevaca, u Čačku do jedne čete Nijemaca i oko 400 nedićevaca. Međutim, Stab Operativne grupe nije znao da se u Užicu i Požegi kao posade nalaze jedinice njemačkog 5. policijskog puka, ali je bio obaviješten da 37. divi-

7) Zbamiik 1/14, 74.

8) Tada su se na prostoru Ivanjice i Dragačeva nalazili četnički Javorski korpus, dijelovi Požeškog korpusa i mjesne jedinice Srpske državne straže. Njemačku posadu u Užicu, Požegi i Čačku činio je 5. policijski puk. Osim toga, u Užicu su se nalazili dijelovi 2. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, mjesna jedinica Srpske državne straže i izvjestan broj četnika. U rejonu čačka, na maršu za Beograd, nalazile su se jedinice njemačkog 2. puka »Brandenburg«, a od Višegrada prema Kraljevu bile su na prolazu jedinice njemačke 7. SS divizije »Princ Eugen« (P. Višnjđć, n. d., str. 153—156).

zija vodi borbe sa njemačkom kolonom, koja nastoji da se od Dobruna probije u Užice. Nije mu bila poznata jačina ove njemačke jedinice.

Podatak o prisustvu u Užicu i Požezi samo četničko-nedićevskih jedinica vjerovatno je odlučujuće uticao da komandant Operativne grupe donese navedenu odluku. Oslobođenje Užica i Požege imalo bi širok vojno-politički odjek u narodu ovoga kraja — četnicima i nedićevcima bio bi nanesen još jedan ozbiljan poraz, a Nijemcima presječena najznačajnika komunikacija između istočne Bosne i zapadne Srbije.

Za napad na Užice određena je 5. a na Požegu 21. divizija. Sedamnaesta divizija obezbjeđivala je akciju od pravca Čačka i Sjenice. Naređeno je da napad počne noću 13/14. septembra.⁹

Pošto je 12. septembra izviješten o situaciji kod Operativne grupe, Vrhovni komandant je 13. septembra naredio da se ova grupa ne zadržava na prostoru Guče i Arilja, već da hitno produži pokret ka Gornjem Milanovcu i Rudniku, i obavijestio njen Stab da je 1. proleterski korpus razbio četnike na Ravnoj gori i zauzeo Ljig, a da se 12. korpus nalazi na sektoru Krupanj—Pecka.¹⁰

Kako su divizije bile na maršu ka objektima napada, a računajući na uspjeh u ovoj akciji, komandant Operativne grupe odložio je pokret divizija u pravcu Gornjeg Milanovca i Rudnika za 14. septembar.

U napadu na Užice Stab 5. divizije angažovao je sve tri brigade. Prva krajiška napadala je sa zapada, između komunikacija koje iz Užica vode za Kremnu i Cajetinu, i obezbeđivala se od pravca Mokre Gore; 4. krajiška — sa sjevera, na odsjeku s. Tatalovac—Lazovina; 10. krajiška — sa istoka, između brda Orlovac (trig. 732) i ceste Užice—s. Tvrđići.

U zapovijesti Štaba divizije istaknut je vojno-politički značaj oslobođenja grada, u kojem je u jesen 1941. bilo sjedište Vrhovnog štaba i centar partizanske Užičke republike.

Iznoseći podatke o sastavu i jačini neprijatelja u gradu, Stab divizije je u zapovijesti naznačio da se grad neće napadati ako se u njega, iz pravca Dobruna, probije njemačka jedinica. Da bi se došlo do što tačnijih podataka o neprijatelju u gradu, razvila se tokom marša živa izviđačka i obavještajna djelatnost. U štab divizije stizali su razni, često i kontradiktorni podaci od toga da se u gradu od ranije nalazi njemačka posada, pa do podatka da Nijemci prolaze cestom od Dobruna za Užice. Na osnovu svih dobivenih podataka Stab divizije je ocijenio da se u gradu nalazi jedan njemački bataljon i naredio da se napad na grad izvrši.

U zapovijesti Štaba divizije nalazile su se i druge značajne odredbe: da se do 22 časa 13. septembra — do početka napada na grad — razbiju istureni neprijateljski položaji; da se od 21 do 22 časa minobacačkom vatrom tuku vojni objekti u gradu; da svaka brigada ubaci u grad po jedan bataljon koji treba da dezorganizuje neprijateljevu komandu, veze i odbranu u gradu, a ostale snage imale su zadatak da slome neposrednu spoljnu odbranu grada i pojačaju borbu bataljona u gradu.¹¹

9) Zapovijest Štaba Operativne grupe divizija od 12. septembra 1944. Za napad na Užice i Požegu, Zbornik 1/12, 14.

10) Zbornik 11/14, 102.

11) Zapovijest Štaba 5. divizije od 12. septembra 1944. za napad na Užice, Zbornik 1/12, 24.

No, i pored preduzetih mjera, odlučnosti i raspoloženja starješinskog i boračkog sastava divizije da oslobode Užice, to nam nije uspjelo, jer su u njega, od pravca Dobruna, već bili stigli 14. brdski puk i 2. artiljerijski divizion njemačke 7. SS divizije »Princ Eugen«. Dolaskom u Užice ovih jedinica neprijatelj je bio znatno nadmoćniji od naše 5. divizije, i u broju vojnika i, pogotovo, u naoružanju.¹²⁾

Zbog manjeg sukoba sa neprijateljem u toku marša i zbog dužine marša i sporog kretanja noću, napad nije izvršen istovremeno. U napadu na pojedine otporne tačke na spoljnoj odbrani, naše jedinice su naišle na odlučan otpor branioca, a u borbi u gradu na njegovu brzu protivakciju,

Prilikom prelaska 4. krajiške brigade preko željezničke pruge Užice—Požega naišao je oklopni voz, ali ga je naša zasjeda prisilila da se vrati u Užice. Sa polaznih položaja s. Tatinac—Lazovina njen 3. bataljon je bez borbe ušao u grad i iznenadio neprijatelja. Upotrebom oklopnih vozila neprijatelj se brzo pribrao i kako je bio nadmoćniji primorao je naš bataljon da se povuče iz grada. Za to vrijeme na odsjeku napada od Tatinca do Lazovine, osim jednog bunkera, zauzeta su spoljna utvrđenja i razbijena četnička jedinica u s. Ponikovici.

Deseta krajiška brigada na maršu do polaznih položaja sukobila se kod Gajeva (4 km južno od Užica) sa manjom neprijateljskom jedinicom, zatim je zauzela sve otporne tačke na spoljnoj odbrani grada, jedan njen bataljon probio se u grad i zauzeo željezničku stanicu, zaplijenio oklopni voz, dva tenka i 30 kamiona. Neprijatelj se, međutim, brzo snašao, izvršio je snažan protivnapad, tako da bataljon nije uspio da uništi zaplijene kamione.

Prva krajiška nije uspjela da zauzme neprijateljsko uporište u s. Zabučju. Druga dva njena bataljona likvidirali su ostale spoljne otporne tačke, a jedan od njih probio se u grad, ali se i on poslije neprijateljskog protivnapada morao povući.¹³⁾

Ocijenivši da se u gradu nalaze znatno jače njemačke snage od onih na koje smo računali, štabovi brigada su povukli jedinice iz borbe. Takva odluka štabova brigada imala je svoj osnov i u pomenutom stavu iz zapovijesti Štaba divizije o napadu na Užice. Bila bi velika greška da se divizija upustila u borbe sa jakim njemačkim snagama.

U borbi u Užicu poginulo je oko 30 neprijateljskih vojnika, zarobljeno 7. Uništeno je 8 kamiona i 2 mitraljeza, zaplijenjeno 13 pušaka, 1 mitraljez, 60 ručnih bombi i nekoliko hiljada pušanih metaka. Razrušena je željeznička pruga oko Užica na više mjesta. Naše jedinice imale su 4 mrtva i 31 ranjenog.

Dvadeset prva divizija nije zauzela Požegu, koju je napadala i noću 14/15. septembra. Te noći iz Užica u Požegu stigao je jedan bataljon njemačkog 14. brdskog puka, koji je znatno ojačao odbranu grada.

Za to vrijeme jedinice 17. divizije zauzele su Ovčar (trig. 983), odbile dvije intervencije njemačkih jedinica iz Čačka, a jedan njen bataljon izvršio je demonstrativni napad na Cačak.

Tako se pokazalo da nije trebalo vršiti napad na Užice i Požegu. Stab Operativne grupe olako je povjerovao da u ovim gradovima nema nje-

12) P. Višnjić, n. d., str. 156.

13) Izvještaji štabova 1, 4 i 10. krajiške brigade o napadu na Užice, Zbornik 1/12, 47, 48. i 56.

mačkih jedinica; on nije imao podatke o jačini njemačke kolone koja je od Dobruna bila u pokretu za Užice i u suštini i sâm je potcijenio njezine mogućnosti; divizije su imale nepotrebne gubitke i izgubljena su dva dana na njihovom putu u Šumadiju.

3. OSLOBOĐENJE ARANĐELOVCA

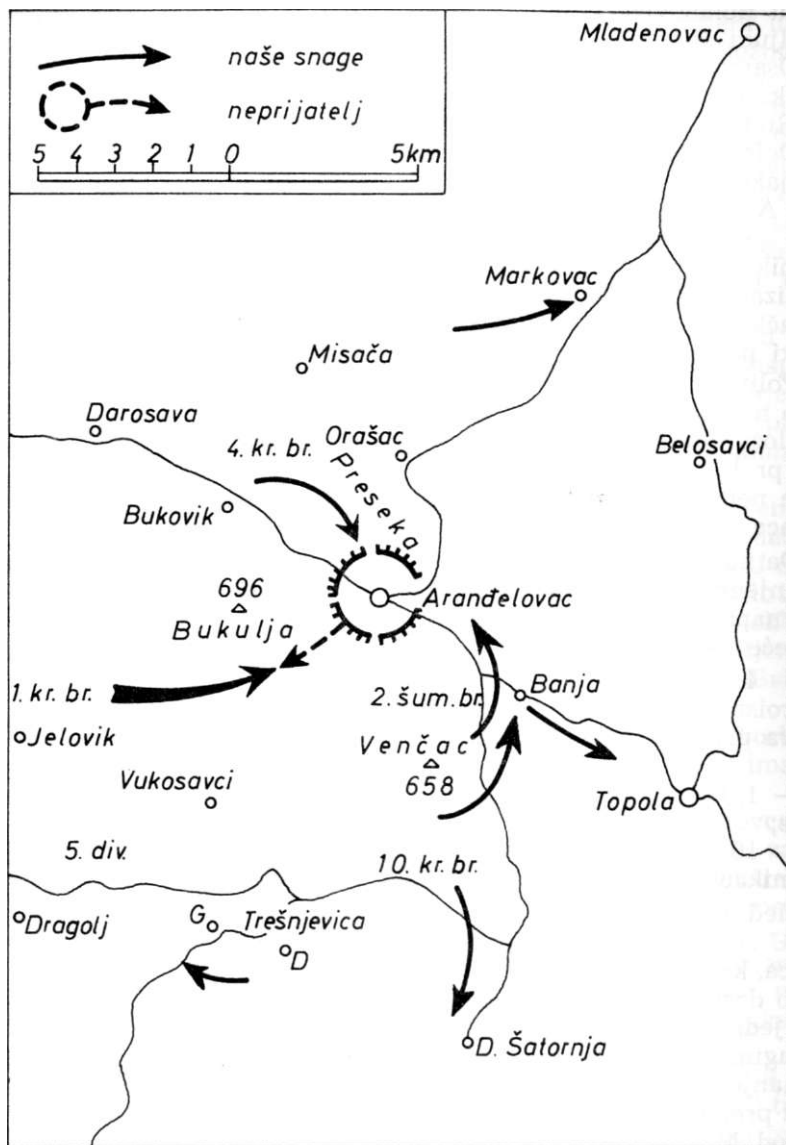
Štab Operativne grupe je 14. septembra izdao divizijama zapovijest za nastupanje na sjeveroistok s ciljem da izbiju na liniju Bukulja-pl.—Rudnik-pl. Peta divizija dobila je zadatak da izbiju na liniju Bukulja—Venčac i zauzme Aranđelovac, 21. divizija da zauzme varošicu Rudnik i ovlada pl. Rudnik, 17. divizija da zauzme Gornji Milanovac.¹⁴⁾ Do postavljenog cilja 5. divizija imala je najduži put, koji je mogla savladati za tri dana marša. U pokretu 15. septembra 1. krajiška brigada stigla je u s. Zbojsticu, a 4. i 10. krajiška brigada u s. Dobrinju. Slijedećeg dana 4. i 10. krajiška brigada krenule su u dvije kolone i bez dodira sa neprijateljem uveče stigle na prostoriju s. Banjani—s. Branetići. U Gornjim Branetićima susreli smo se sa Cačanskim partizanskim odredom, jačine 35 boraca, i sa njima proveli nekoliko prijatnih časova. Poslije Toplice bio je to novi susret sa oružanom jedinicom naše vojske u Srbiji. Sa odredom bio je Miloš Minić, sekretar Okružnog komiteta KPJ za čačanski okrug. Drugovi su nas upoznali sa vojno-političkom situacijom u njihovom kraju. Mada su okupatori i njihove sluge četnici i nedićevci vršili strahovit teror u narodu, oni nisu uspjeli da uguše narodnooslobodilačku borbu. Tokom cijelog rata ovdje je djelovala partijska organizacija, a u povoljnijim prilikama djelovao je i partizanski odred. Zajedno sa Milošem Minićem i drugovima iz odreda održali smo uveče zbor, kome je prisustvovalo oko 300 mještana. U Branetićima se našim jedinicama dobrovoljno priključilo 20 omladinaca, a 4. krajiška brigada dala je odredu tri puškomitraljeza sa dosta municije. Toga dana 1. krajiška brigada stigla je u Dobrinju.

U zoru 17. septembra divizija je nastavila marš prema varošici Belanovici, koju je trebalo da zauzme 4. krajiška brigada. Pred Belanovicom brigada se sukobila sa četničkim Rudničkim korpusom, jačine 500 četnika. Oni su u početku pružili jak otpor, ali bočnim dejstvom dvaju bataljona bili su primorani da se u neredu povuku. Poginulo je 48 četnika, predalo se 15 prisilno mobilisanih mladića, koji su ostali u brigadi. Zaplijenjeni su: protivavijski mitraljez sa 200 metaka, 70 granata za top 37 mm, 37 pušaka, 2.000 metaka i druga ratna oprema. Brigada nije imala gubitaka. Uveče se smjestila u Belanovicu.

Na maršu za s. Dragolj 10. krajiška brigada srušila je dva mosta na željezničkoj pruzi Gornji Milanovac—Lajkovac, zaplijenila kompoziciju voza sa lokomotivom i tri vagona i zarobila 10 četnika. Na pravcu prema Ljigu uspostavila je vezu sa jedinicom 1. proleterske divizije. Prva krajiška brigada stigla je toga dana u Gornje Branetiće.

Osamnaestog septembra 4. krajiška brigada ostala je u Belanovici, 10. krajiška brigada u Dragolju, 1. krajiška brigada stigla je u s. Jelovik.

4) ZbornikIII/10,59.

Oslobođenje Aranđelovca (19. i 20. 9. 1944)

U toku dana jedinice su nastavile čišćenje terena od četnika Rudničkog korpusa. Ubijeno je 47, a zarobljeno 130 četnika, zaplijenjena su 3 teška mitraljeza, 1 puškomitraljez, 58 pušaka, 3.000 metaka, 6 konja i druge opreme. Mi smo imali 3 lakše ranjena.¹⁵¹ Po podne toga dana održali smo

15) Naređenje Štaba 5. divizije za marš od Užica do Aranđelovca, Zbornik 1/12, 46, izvještaj Štaba 5. divizije o borbama od 9—18. septembra 1944, isto dok. br. 84 i Operacijski dnevnik 5. divizije.

zbor u Belanovici. Gradić je dugo bio pod četničkom kontrolom i veliki broj ljudi obradovao se našem dolasku.

Osamnaestog septembra, poslije petodnevnih teških borbi, 1. i 6. proletera divizija zauzele su Valjevo, 21. divizija ušla je bez borbe u varošicu Rudnik, a dan ranije 17. divizija zauzela je Gornji Milanovac.

Dolaskom na prostor Belanovice 5. divizija stigla je u neposrednu blizinu jakog žarišta narodnooslobodilačkog pokreta u Sumadiji — do područja Arandelovca, Darosave (sada Partizani) i Kosmaja, na kojem se od 1941. godine nije prekidala oružana borba protiv okupatora i domaćih izdajnika. Stalno aktivnoj i brojnoj partijskoj organizaciji pomagale su organizacije SKOJ-a i Narodnog fronta, a u selima su radili narodnooslobodilački odbori. Oružane akcije izvodili su 2. šumadijska brigada i Kosmajski partizanski odred.

Politički aktivisti sa slobodne teritorije brzo su se sa nama povezali. Preko njih i naše obavještajne službe doznali smo da se u Arandelovcu i na položajima na Bukulji i Venčacu nalazi oko 1.200 nedićevaca i četnika. Zbog prolaska njemačkih jedinica od Kragujevca prema Beogradu brojno stanje neprijatelja u Topoli i Mladenovcu stalno se mijenjalo. U blizini Venčaca nalazila se 2. šumadijska brigada.

Da nam nedićevci i četnici u noćnoj borbi iz Arandelovca ne bi umakli u njemačke garnizone u Topolu i Mladenovac, Stab divizije odlučio je da se napad na njih izvrši tačno u podne 19. septembra. Brigade su dobile slijedeće zadatke:

— 4. krajiška brigada sa dva bataljona napada grad sa sjeverne i sjeveroistočne strane, a sa druga dva bataljona, u visini sela Markovca, zatvara pravac prema Mladenovcu — zarušava cestu i postavlja nagazne mine;

— 1. krajiška brigada zauzima Bukulju i napada grad sa jugozapadne strane;

— 10. krajiška brigada zauzima Venčac i selo Banju, dejstvuje duž komunikacije prema Topoli, koju eventualno zauzima.¹⁶

Međutim, situacija se na pravcu 1. krajiške brigade potpuno izmijenila. U susret njezinoj desnoj koloni kod sela Balabanac, u blizini Arandelovca, kretala se njemačka motorizovana kolona od oko 80 vozila, u kojoj je bilo dosta tenkova, oklopnih automobila i motorizovane artiljerije. Bio je to jedan bataljon njemačkog 1. puka »Brandenburg«, koji je zajedno sa drugim njemačkim snagama, upućenim od Topole, trebalo da omogući probijanje 14. lovačkog puka njemačke 7. SS divizije »Princ Eugen« od Čačka preko Gornjeg Milanovca ka Rudniku i Topoli. Uskoro je duž drumova kod Markovog Tavana nastala paklena borba, u kojoj su jedinice 1. krajiške brigade bile brže i pribranije. Uz podršku artiljerijske i minobacačke vatre, one su izvršile juriš na njemačku kolonu. Među Nijemcima nastala je pometnja, vozila su smetala jedna drugima, nije se imalo kud nego da se spasava što se spasiti može. Dio začelja kolone izmakao je seoskim putevima prema cesti Mladenovac—Topola, a na bojištu su ostale desetine poginulih Nijemaca i uništena i zaplijenjena ratna tehnika.

Dok se vodila borba sa Nijemcima, bataljoni 4. krajiške brigade zauzeli su Preseku i na juriš ušli u grad. Uskoro je u grad stigao i jedan

16) Naređenje Staiba 5. divizije za napad na Arandelovac, Zbornik 1/12, 70.

bataljon 1. krajiške brigade. Četnici i nedićevci brzo su sabijeni u centar grada, ali su pružali žestok otpor, osobito u zgradama željezničke i žandarmerijske stanice i u hotelima »Staro zdanje« i »Novo zdanje« (sada hotel »Sumadija«). Zgrade hotela bile su pripremljene za dugu borbu. Očekujući pomoć od Nijemaca iz Topole i Mladenovca, četnici i nedićevci odbijali su pozive da se predaju, pa je borba nastavljena i 20. septembra. »Staro zdanje« zauzeto je tako što je pod jedan njegov zid, pod zaštitom mitraljeza, stavljen eksploziv, koji je načinio veliku rupu u zidu kroz koju su naši borci uletjeli u zgradu i tako primoralni neprijatelja na predaju (u »Starom zdanju« nalazilo se oko 250 nedićevaca i četnika, okornjelih zlikovaca). U 17 časova 20. septembra grad je bio slobodan.

Za to vrijeme dva bataljona 4. krajiške brigade na zasjedi kod Markovca odlično su izvršili zadatak: srušili su most na cesti, postavili nagazne mine i sačekali dvije manje njemačke motorizovane kolone i nanijeli im osjetne gubitke u ljudstvu, zaplijenili 4 kamiona, 1 automobil, 1 puškomitraljez, 25 pušaka, 5.000 metaka i drugu opremu, spalili 8 kamiona, 1 oklopni i 1 luksuzni automobil.

Deseta krajiška brigada razbila je četničko obezbjeđenje na Venčacu, zauzela s. Banju, a u nastupanju prema Topoli sukobila se sa njemačkom motorizovanom kolonom koja se kretala u pravcu Donje Satornje. U oštroj borbi brigada je prisilila Nijemce da se povuku prema Topoli. Poginulo je 47 Nijemaca, među kojima 3 oficira, uništeno je 12 kamiona, 2 oklopna automobila i 3 motocikla sa prikolicom; poginulo je 29, a zarobljeno 28 četnika; zaplijenjeno je 30 pušaka i drugog naoružanja i opreme. Brigada je imala 5 mrtvih, 4 teže i 7 lakše ranjenih.

Na pravcu Venčac—s. Banja—Arandelovac uključila se u borbu 2. šumadijska brigada i ona je ubila 7 neprijateljskih vojnika, a imala 2 poginula i 3 ranjena.¹⁷

Kupni gubici neprijatelja u borbi za oslobođenje Arandelovca bili su: 140 mrtvih Nijemaca (među njima 4 oficira), 406 mrtvih i 420 zarobljenih nedićevaca i četnika; naše jedinice zaplijenile su 4 puškomitraljeza »šarca«, 355 pušaka, 5 automata (strojnica), 19 pištolja, oko 45.000 metaka, 350 ručnih bombi, 200 kg eksploziva, 6 kamiona, 2 pokretne radionice, 4 motocikla, 1 sanitetska kola i dosta druge vojne opreme; uništena su 3 mala tenka, 3 oklopna artiljerijska kola, motorizovani top 80 mm, motorizovani top 20 mm, 23 kamiona, 7 motocikla sa prikolicama, 4 luksuzna automobila i 1 motocikl.

Naše jedinice imale su 23 mrtva i 63 ranjena borca, od kojih 19 teže.

Iz kvislinškog zatvora u hotelu »Staro zdanje« oslobođeno je 50 talaca — ljudi i žena iz Arandelovca i okoline, koje su nedićevci i četnici mučili kao pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta.¹⁸

Borba za oslobođenje Arandelovca spada u jednu od najznačajnijih i najuspjelijih borbi 5. divizije. Osnovna karakteristika ove borbe je ta

17) Naredbom Glavnog štaba NOV i PO Srbije od 19. septembra, 2. šumadijska brigada preimenovana je u 21. srpsku brigadu. Ona se od 21. septembra nalazila pod komandom štaba 5. divizije, od 8. oktobra do 17. decembra bila je u sastavu 5. divizije, a onda je, po naređenju Štaba 1. proletarskog korpusa, ušla u sastav 21. divizije.

18) Izvještaj štabova 1, 4. i 10. krajiške brigade i Štaba 5. divizije, i saopštenje Štaba 5. divizije o borbama za oslobođenje Arandelovca, Zbornik 1/12, 92, 93, 103, 106 i 194.

što je divizija prvi put do tada po danu napala neprijatelja u gradu i istovremeno vodila borbe u susretu sa jakim njegovim motorizovanim jedinicama.

Uveče 20. septembra održan je u gradu narodni zbor. Okupila se velika masa svijeta. Na zboru su govorili komandant i politički komesar divizije, koji su u ime boraca pozdravili građane Arandelovca i okolnih sela. Na zboru je govorio i Dušan Petrović Sane, tada član Pokrajinskog komitea KPJ za Srbiju.

Narod Arandelovca i okolnih sela toplo je dočekaao borce 5. divizije, donosio im hranu i milošte, a osobito je bio pažljiv prema ranjenicima. Zadivila ga je naša odlučna borba protiv njemačkih motorizovanih jedinica.

U gradu i po oslobođenim selima radili su narodnooslobodilački odbori, a za vrlo kratko vrijeme u Arandelovcu, Darosavi i Belanovici postavljene su komande mjesta i formirane za njih partizanske straže. Brigade 5. divizije dodijelile su ovim komandama i njihovim stražama potrebno naoružanje.

Prodorom 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa na liniju Medvednik—Povlen—Suvobor i nastupanjem Operativne grupe divizija prema Bukulji i Rudniku, Vrhovni štab je ocijenio da su stvoreni uslovi da se ove, do tada samostalne, formacije objedine pod jednom komandom. Tada je odlukom Vrhovnog štaba od 15. septembra 1944. formirana 1. armijska grupa NOVJ, u čiji su sastav ušli 1. proleterski korpus (1. i 6. proleterska, 5, 17. i 21. udarna divizija), 12. udarni korpus (11, 16, 36. i kasnije 28. udarna divizija) i 37. udarna divizija. Dotadašnji Štab 1. proleterskog korpusa, u kojem je dužnost komandanta preuzeo komandant Operativne grupe divizija general-potpukovnik Peko Dapčević, primio je komandu nad jedinicama ove Armijske grupe.

Osvajanjem planinskog vijenca Medvednik—Povlen—Maljen—Suvobor—Rudnik i oslobođenjem Krupnja, Valjeva, Lazarevca, Arandelovca i Gornjeg Milanovca, 1. armijska grupa čvrsto je stala na tlo zapadne Srbije i Sumadije i stvorila jaku osnovicu za operacije na sjever — prema Savi, i na istok — prema važnoj neprijateljskoj komunikaciji Kraljevo—Kragujevac—Topola—Beograd. Grupa je obezbijedila povoljne strateške uslove da zajedno sa korpusima Glavnog štaba NOV i PO Srbije i u sadejstvu sa jedinicama Crvene armije, u njihovom nastupanju u dolini Velike Morave, pristupe oslobođenju cijele Srbije i glavnog grada Jugoslavije — Beograda.

4. DEJSTVA NA PROSTORU ARANDELOVAC—TOPOLA—KOSMAJ

Naredjenjem od 21. septembra 1944. godine Stab Prve armijske grupe odredio je neposredne zadatke potčinjenim jedinicama: 12. korpusu da oslobodi Loznicu i Lešnicu, očisti područje Cera i nastupa prema Sapcu i Posavini; 1. proleterskom korpusu da dejstvuje na sjever prema Kočeljevu, Ubu, Stepojevcu i Kosmaju, a na istok na neprijateljsku komunikaciju Kraljevo—Kragujevac—Topola—Beograd. Sve divizije su imale zadatak da u pozadini neprijatelja uništavaju kvislinške vojne formacije i

njihovu vlast, a na oslobođenoj teritoriji da likvidiraju ostatke kvislinških jedinica, da formiraju pozadinske vojne komande, pomognu učvršćenje narodne vlasti i da rade na mobilizaciji novih boraca.¹⁹

U sklopu tih zadataka 5. divizija trebala je da djeluje na komunikaciju Kragujevac—Beograd i dijelom svojih snaga da ojača prostor Kosmaja, na kojem je uspješno djelovao Kosmajski partizanski odred.

Prodorom 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa u zapadnu Srbiju i Sumadiju za Nijemce se znatno pogoršala već i do tada teška situacija u Srbiji. Zauzimanjem područja Bukulje, Venčaca i Rudnika, snage 1. proleterskog korpusa direktno su ugrozile komunikaciju Kraljevo—Kragujevac—Beograd, kojom su Nijemci iz Grčke i Makedonije izvlačili trupe Grupe armija »E« radi njihovog upućivanja na front u istočnu Srbiju, u Podunavlje i Banat i za odbranu Beograda. Jedinice 5. divizije su već u toku 21. i 22. septembra izvele nekoliko uspješnih akcija na dijelu komunikacije Topola—Mladenovac. Noću 20/21. septembra na r. Milatovici srušile su most i zajedno sa mostom digle u vazduh 2 kamiona sa vojskom i jedan tenk, uništile još 4 kamiona i izbacile iz stroja dosta Nijemaca; kod Badžakove čuprije iz zasjede napale su njemačku motorizovanu kolonu, nanijele joj gubitke u ljudstvu i spalile 3 kamiona, a jedan bataljon zauzeo je Topolu, protjeravši slabu njemačku posadu. Pojavljivanjem jake njemačke motorizovane kolone cestom iz Kragujevca, bataljon je napustio gradić. Slijedeće noći dvije naše zasjede napale su njemačke kolone, spalile 4, a oštetile 6 kamiona i izbacile iz stroja oko 60 vojnika. U tim borbama naše jedinice imale su 1 mrtvog, 4 teže i 11 lakše ranjenih.²⁰

Da bi kolonama obezbijedio slobodan prolaz cestom Kragujevac—Beograd, nanio gubitke jedinicama 1. proleterskog korpusa i odbacio ih na zapad, general Felber je preduzeo protivnapad na pravcima Čačak—Gornji Milanovac—Donja Satornja i Topola—Arandelovac. U tom protivnapadu, koji je dobio naziv »Cirkus« (»Zirkus«) učestvovali su: 1. puk »Brandenburg«, 14. brdski puk 7. SS divizije »Princ Eugen«, četničke snage Sumadijske grupe korpusa i manje Nedićeve jedinice.²¹

U toku 21. i 22. septembra 14. brdski puk u napadu od čačka ovladao je komunikacijom Čačak—Gornji Milanovac—Rudnik i izbio u Donju Satornju. Ne upuštajući se u teže frontalne borbe, jedinice 21. divizije vodile su manevarsku odbranu. U tom vremenu (21. septembra) dva bataljona 4. krajiške brigade uz sadejstvo dijelova 1. krajiške brigade, kod sela Misače (sjeverno od Arandelovca), razbili su 2. ravnogorski četnički korpus, jačine oko 500 ljudi. Poginulo je 30, a zarobljeno 60 četnika, zapli-

19) Naređenje Štaba 1. proleterskog korpusa od 21. 9. 1944., Zbornik 1/12, 99.

20) Izvještaji štabova 4. i 10. krajiške brigade i Štaba 5. divizije, Zbornik 1/12, 106, 116. i 123.

21) Pregled dejstava potčinjenih jedinica vojnoprawnog komandanta Jugoistoka od 23. 8 do 4. 11. 1944., Zbornik XII/4, 158, str. 686—687; P. Višnjić n. d., str. 167.

Za operacije u Srbiji 26. septembra 1944. formirana je Armijska grupa »Felber« (nazvana po komandantu Felberu). Ona je imala zadatak da obezbijedi izvlačenje kroz Srbiju Grupe armija »E«. Naređenjem Vrhovne komande Vermahta od 6. oktobra 1944. Armijska grupa »Felber« dobila je naziv Armijska grupa »Srbija« (Zbornik XII/4, 147).

jenjena su 4 puškomitraljeza, laki bacač, 35 pušaka i druga oprema. Kod nas je jedan borac lakše ranjen.

Zbog nastupanja Nijemaca cestom Gornji Milanovac—Šatornja, a da bi im spriječila prodor preko Belanovice ka Ljigu i Lazarevcu, 5. divizija je noću 22/23. septembra izvršila novi raspored jedinica: 1. krajiška brigada u Jelovik i Dragolj, da zatvori pravac prema Belanovici; 10. krajiška brigada u rejon Venčac—s. Vukosavci, za dejstvo na komunikaciju Donja Satornja—Belanovica; 21. šumadijska brigada u rejon Bukulja—s. Bukovik, a sa manjim snagama da kontroliše Preseku i Arandelovca; 4. krajiška brigada u rejon s. Zivkovi (sjeverno od Belanovice), kao opšta rezerva.²²⁾

Prvi jači napad Nijemci su izveli 24. septembra kada su zauzeli Venčac i selo Banju. Slijedećeg dana bili su neaktivni. Ocijenivši da Nijemci nemaju snaga za ozbiljniji prodor prema Ljigu i Darosavi, Stab 5. divizije je 25. septembra izvršio novi raspored brigada koji je omogućavao izvođenje akcija lakim jedinicama na komunikacije Topola—Kosmaj i Topola—Donja Šatornja, i angažovanje štabova i komandi na širem prostoru u radu na mobilizaciji ljudstva. Tako su brigade raspoređene na prostorije: 10. krajiška — Belanovica—Dragolj—Gornja Trešnjevica i održavala je vezu sa lijevokrilnom jedinicom 21. divizije; 1. krajiška — Vukosavci—Brezovac—Zabrežje; 21. srpska — Bukovik—Preseka; 4. krajiška — u širem rejonu Misače. Njen 2. bataljon upućen je na Kosmaj, da zajedno sa Kosmajskim partizanskim odredom, kao posebna grupa, dejstvuje na komunikacije prema Beogradu i prikuplja podatke o neprijatelju. Sa bataljonom je pošao Miloš Tanjga, zamjenik komandanta brigade. Narednih dana, pa sve do pokreta 5. divizije u borbu za oslobođenje Beograda, ova grupa imaće krupnu ulogu u prihvatanju boraca iz Beograda koji su partijskom vezom prebacivani do Kosmaja, a odatle u rejon Darosave. Bataljon 4. krajiške brigade stavljen je pod komandu Štaba divizije i dodijeljena mu je radio-stanica.

Kako nisu imali dovoljno snaga za prodor ka Ljigu i Lazarevcu, Nijemci su bili uporni da i po cijenu gubitaka u borbama sa jedinicama 21. i 5. divizije prebace 7. SS diviziju »Princ Eugen« cestom Cačak—Gornji Milanovac—Rudnik—Topola koja je hitala u rejon Niša i da drugim svojim trupama obezbijede slobodan prolaz cestom Kragujevac—Beograd.

Na napad 1. krajiške brigade noću 27/28. septembra na Banju, Venčac i Donju Satornju, u kojem je postigla samo djelimičan uspjeh, a imala 1 mrtvog i 10 ranjenih, Nijemci su ujutro 28. septembra odgovorili napadom na cijeloj liniji od Preseke do Gornje Trešnjevce. Oni su u početku uspjeli da zauzmu dio Preseke i da uđu u predgrađe Arandelovca, ali su protivnapadom jedinica 4. krajiške i 21. srpske brigade odbačeni prema Banji. I na ostalim pravcima jedinice 1. i 10. krajiške brigade primorali su Nijemce da se povuku na polazne položaje. U toj borbi Nijemci su imali 47 poginulih, a naše jedinice 18 ranjenih, od kojih 3 teže. Neprijatelj je 30. septembra ponovo izvršio napad na sektoru 5. divizije, ali ovoga puta sa znatno jačim snagama. U napadu su učestvovali: 14. brdski puk, jedinice 1.

22) Naređenje štaba 5. divizije od 22. septembra 1944, Zbornik 1/12, 114.

puka »Brandenburg« i 202. tenkovskog bataljona i nedićevci. Napad je podržavala avijacija. Neprijatelj je zauzeo Preseku i Kapetanove stanove i ušao u Arandelovac. U toj borbi mi smo imali 1 mrtvog i 16 ranjenih, od kojih 2. teže. Na pravcu Belanovice, kod 10. krajiške brigade, stanje je ostalo nepromijenjeno.

Noću između 30. septembra i 1. oktobra i u toku 1. oktobra, 1. i 10. krajiška brigada izvršile su nekoliko protivnapada i potisnule Nijemce na Venčac i od Gornje Trešnjevica prema Šatornji. Prvog oktobra Nijemci su napustili Preseku i Arandelovac, a sljedećeg dana Venčac i Donju Šatornju. Cijeli 14. brdski puk povukao se u Topolu, a jedinice puka »Brandenburg« pošle su za istočnu Srbiju. Pošto su noću 27/28. septembra napustili Gornji Milanovac, a noću 1/2. oktobra Donju Šatornju, Nijemci nisu više pokušavali da koriste komunikaciju Čačak—Gornji Milanovac—Topola. Dvadeset prva divizija rasporedila je svoje snage na prostoriji Rudnik—Gornji Milanovac—Vračevšnica za dejstva protiv Nijemaca i četnika na pravcima prema Čačku i Kragujevcu.²³

Dvadeset devetog septembra 21. srpska brigada upućena je u rejon Ljig—s. Gukoši—s. Štavnica sa zadatkom da očisti teren od četničkih grupa i da održava vezu sa lijevokrillnom jedinicom 21. divizije.

Drugi bataljon 4. krajiške brigade i Kosmajski partizanski odred, odnosno Kosmajska brigada,²⁴ za nekoliko dana svog zajedničkog djelovanja izveli su nekoliko uspješnih akcija: 28. septembra zauzeli su Sopot, oštetili voz sa dva vagona i ubili 9 Nijemaca; noću 29/30. septembra u selima Beljini, Boždarevcu i Guncatu razbili su četničku Gročansku i Lipovičku brigadu, ubili 16, a zarobili 17 četnika; noću između 30. septembra i 1. oktobra u s. Parcani napali su logor Srpske državne straže, jačine oko 900 ljudi. Borba je trajala čitavu noć. Neprijatelj je imao dosta izbačenih iz stroja. Naši su imali 3 poginula i 14 ranjenih, većinom lakše.

Stab 5. divizije imao je namjeru da na Kosmaj uputi 4. krajišku brigadu (bez jednog bataljona i bolnice), ali je divizija uskoro krenula preko komunikacije Topola—Mladenovac. Posljednju akciju na području Kosmaja 2. bataljon 4. krajiške brigade izveo je 5. oktobra i ubio nekoliko nedićevaca, a sljedećeg dana vratio se u sastav brigade.

Prvih dana oktobra glavnina 5. divizije bila je orijentisana za napade na komunikaciju Topola—Mladenovac. Prva krajiška brigada noću 4/5. oktobra izvršila je napad na Topolu u kojoj se nalazio jedan njemački bataljon i jedna četnička jedinica. U dobro organizovanom i vođenom napadu naši su brzo razbili njemačku odbranu i ušli u grad. Nijemci su se povukli na Oplenac. Oko 3 časa 6. oktobra naišla je iz Kragujevca jaka njemačka motorizovana kolona, pa su naši napustili Topolu. Ubijeno je oko 70 Nijemaca i četnika, zaplijenjena su 2 minobacača, 10 pušaka i dosta

23) Izvodi iz operacijskog dnevnika 21. divizije, Zbornik 1/12, 204. i Zbornik I 13, 188; izvještaji Štaba 5. divizije 1. proleterskom korpusu, Zbornik 1/13, 9. i 17.

24) Kosmajska brigada (od 2. oktobra 22. srpska) formirana je u s. Drugovcu (jugozap. od Smedereva) krajem septembra 1944. od Kosmajskog partizanskog odreda i 2. posavsko-tamnaskog partizanskog bataljona, koji se iz Banata prebacio u Srbiju. Imala je tri bataljona sa oko 1.000 boraca. Do 8. oktobra bila je u sastavu 5. divizije kada je ušla u sastav 6. proleterske divizije (Vajna enciclopedija 2. izdanje, str. 640).

opreme (100 čebadi, 1.140 uvijača, 1.000 šajkača i dr.). Brigada je imala 2 mrtva i 12 ranjenih, od toga 6 teže.²⁵

Oko podne toga dana jedan bataljon 10. krajiške brigade ušao je u praznu Topolu, ali je od Kragujevca stigla njemačka motorizovana kolona sa nekoliko tenkova, pa se bataljon, poslije kraće borbe, povukao iz grada. Zaplijenjen je top »pito« i 10 pušaka.

Ujutro 8. oktobra jedan bataljon 4. krajiške brigade iznenadio je njemačku posadu u Mladenovcu, jačine oko 200 vojnika. Bataljon je uspio da potisne Nijemce na uski prostor, ali im je tada stigla pomoć od Ralje i Smederevske Palanke i naši su se povukli iz grada. Neprijatelj je imao oko 30 mrtvih, a bataljon 1 poginulog i 10 ranjenih.²⁶

Devetog oktobra 5. divizija izvršila je pokret sa prostora Aranđelovca opštim pravcem Topola—Natalinci—Smederevska Palanka radi osvajanja prostorije istočno od drumu Topola—Mladenovac i spajanja sa jedinicama Crvene armije koje su nastupale prema dolini Velike Morave.

Akcije 5. divizije na komunikaciji Topola—Mladenovac i aktivne odbrambene borbe na prostoru Aranđelovca i Satornje protiv jakih njemačkih snaga imale su izvanredan značaj. Pored gubitaka u ljudstvu i tehnici, tim borbama usporeno je kretanje njemačkih snaga koje su sa juga prebacivane u Banat, Beograd i u istočnu Srbiju. Angažovanjem protiv sebe jakih njemačkih snaga, 5. divizija je olakšala borbu naših jedinica i jedinica Crvene armije u Banatu i istočnoj Srbiji.

Za dvadeset dana boravka 5. divizije na prostoriji Belanovica—Aranđelovac—Kosmaj—Topola u vremenu od 20. septembra do 9. oktobra 1944. njeni štabovi, komande i jedinice, pored borbi koje su vodili sa jakim njemačkim snagama, obavili su i druge značajne poslove, među kojima su bili: mobilizacija i prihvatanje novih boraca i sprovođenje za njih vojno-političke nastave, pomoć komandama mjesta u naoružanju za partizanske straže, odabiranje starješinskog kadra za kurseve rodova i službi, te starješina i boraca za novoformirane jedinice 1. korpusa i 5. divizije, saradnja sa narodnooslobodilačkim odborima, partijskim organizacijama i drugim organizacijama NOP-a na terenu za održavanje zborova i kulturnih priredbi u narodu. Poslije prvih iskustava u radu na navedenim poslovima održali smo 26. septembra savjetovanje u štabu divizije sa štabovima brigada, na kome smo utvrdili program našeg rada. Kao rezultat opšteg raspoloženja naroda za borbu protiv okupatora i njegovih domaćih slugu — nedićevaca i četnika i dobro organizovanog rada partijske organizacije na terenu, organa narodne vlasti, komandi i jedinica divizije, u naše briga-

25) Izvještaj Štaba 1. krajiške brigade o napadu na Topolu, Zbornik 1/13, 42. Ujutro 7. oktobra u Topolu su stigli iz Kragujevca dijelovi njemačke 117. lovačke divizije i 18. policijskog puka. Te jedinice su žurile da što prije stignu u Beograd. Za njima su se kretali i ostali dijelovi 117. divizije, koja je Ma razvučena duž puta od Skoplja, Prištine, Kraljeva i Kragujevca, ali su i oni pristizali u većim vremenskim razmacima (P. Višnjić, n. d., str. 237).

26) Izvještaj Štaba 5. divizije o borbama u vremenu od 1. do 15. oktobra 1944, Zbornik 1/14, 99.

de svakim danom stizale su sve brojnije grupe mladića i djevojaka iz Aranđelovca i njegove okoline, sa područja Mladenovca, Kosmaja i Sopota, a iz Beograda stizalo je stotine dobrovoljaca — radnika, đaka, intelektualaca i svih drugih profesija, među kojima je bio znatan broj učesnika oružanih i diverzantskih akcija, koje su oni izvodili pune tri godine u okupiranom Beogradu. Novi borci lijepo su dočekivani i prihvatani. Njima su se posebno obradovali Krajišnici — stari kadrovi divizije, jer su znali da će Šumadinci i Beograđani, čuveni po svom slobodarstvu i ljubavi prema zemlji i narodu, dostojno zamijeniti poginule borce i starješine. Novodošli borci iz Beograda raspoređivani su u sve divizije 1. proletarskog korpusa. Kao dobri poznavaoči svoga grada oni će u borbama za Beograd izvanredno pomoći svojim jedinicama. Priliv novih boraca rastao je svakim danom. Da bi slika o tom impresivnom dolasku dobrovoljaca u naše jedinice bila jasnije iskazana, iznijeuću podatak da je 5. divizija do pokreta za Beograd narasla na preko 5.000 boraca.²⁷ Sa novim borcima po bataljonima i četama izvođena je vojnostručna obuka i politička nastava. Česte borbe otežavale su izvođenje obuke, pa se može reći da je većina novih boraca prva znanja u rukovanju oružjem sticala u teškim uslovima — u borbama protiv iskusnih, izvježbanih i dobro vođenih njemačkih jedinica, što je, naravno, uticalo i na ishod borbe. Zbog toga je korišćen svaki slobodan termin za njihovu obuku.

Važan posao u jedinicama bio je izbor starješina i boraca za kurseve koji su se održavali u korpusu i diviziji. U korpusu je radio kurs za opštevojne starješine i kurs za artiljerce. Naredbom Štaba korpusa za komandanta srednjeg oficirskog kursa (za opštevojne starješine) postavljen je Ratko Martinović, načelnik Štaba naše divizije. Na taj kurs poslali smo 17 naših oficira. Na artiljerijski kurs poslali smo 30 drugova, a na bolnički kurs 12 drugarica — novih boraca. Mi smo u diviziji formirali kurs za obuku na minobacačima, koji je pohađalo 39 boraca. Za novoformiranu konjičku brigadu našeg korpusa poslali smo jedan broj starješina i boraca i dali nešto konja. Krajem septembra brigada je imala dva diviziona sa oko 450 boraca. Početkom oktobra mi smo u diviziji formirali artiljerijski divizion koji je imao jednu bateriju topova i dvije baterije minobacača 81 mm. Za njegovog komandanta postavljen je Ešref Vražalić Ragib.

Zajedno sa narodnooslobodilačkim odborima, partijskim organizacijama i organizacijama Narodnog fronta održali smo dosta narodnih zborova, a kulturne ekipe divizije i brigada i bataljonski horovi dali su veliki broj priredbi i zabavnih večeri. U svim tim prilikama narod je izražavao ljubav i poštovanje prema vojsci i odanost ciljevima narodnooslobodilačke borbe, a naši borci osjećali su se među ljudima Sumadije kao među svojim davno stečenim prijateljima. Naši stari borci doživljavali su dane provedene sa ljudima Sumadije isto kao kada bi se našli u svom ustaničkom zavičaju.

27) U knjizi Beogradska operacija, izdanje Vojnaistarijskog instituta, Beograd 1964, str. 142 (ubuduće: Beogradska operacija, str. —), stoji da je 5. divizija 5. oktobra 1944. imala 4.100 boraca, a da je do 10. oktobra u divizije 1. armijske grupe stupilo još oko 8.000 ovih boraca. U broj od 4.100 boraca nije uračunato brojno stanje 21. srpske brigade, koja je 8. oktobra ušla u sastav 5. divizije.

Prema istom izvoru, brojno stanje 1. armijske grupe 10. oktobra iznosilo je oko 40.000 vojnika.

U izuzetno dobrom raspoloženju, brojno znatno jači i u naoružanju moćniji, toplo ispraćeni od svojih domaćina, borci 5. divizije pošli su iz arandelovačkog kraja u bitku za oslobođenje Beograda.

U duhu naređenja Vrhovnog štaba, jedinice 1. armijske grupe početkom oktobra postepeno su se primicale Beogradu. Prva proleterska divizija, lijevokrilni susjed 5. divizije, ujutro 2. oktobra napala je neprijatelja u Ubu i rudniku Vreoce. Ub je oslobodila noću 2/3. oktobra, a Vreoce 5. oktobra. Sesta proleterska divizija otpočela je pokret sa prostorije s. Koceljevo—s. Jazovik—s. Debrč u pravcu Lazarevca. Dvanaesti korpus 5. oktobra nalazio se na prostoriji Krupanj—Bogatić—Pocerina. Toga dana njegova 11. divizija krenula je prema Obrenovcu i Ubu.

Šestog oktobra vrhovni komandant maršal Tito naredio je Stabu 1. armijske grupe da pripremi jedinice za napad na Beograd. »Preduzmite mjere za likvidaciju Obrenovca« — stajalo je u njegovoj depeši. »Napad na Beograd je vezan sa operacijama Crvene armije . . . Cijela vaša grupa od devet divizija mora da učestvuje u napadu na Beograd. Naša je želja, a i Rusi su tog gledišta, da u Beograd uđu prvo naše jedinice«.^{28,}

Na osnovu tog naređenja Vrhovnog komandanta Štab 1. armijske grupe nastavio je pomjeranje jedinica 1. proleterskog korpusa prema Beogradu i komunikaciji Kragujevac—Beograd. Tako je 1. proleterska divizija 8. oktobra stigla na prostoriju Darosova—s. Venčane—s. Ranilovići, orijentisana za dejstva prema Mladenovcu i Ralji; 6. proleterska divizija 8. oktobra stigla je na prostoriju s. Beljina—s. Boždarevac—s. Meljak, orijentisana prema Beogradu; 17. divizija iz rejonu sjeverno od Užica i Požege 8. oktobra privučena je glavnom snagom u rejon Donja i Gornja Trešnjevica; 21. divizija zadržana je na prostoriji Gornji Milanovac—Vračevšnica za dejstva prema Kniću i Kragujevcu; 5. divizija je od 7. oktobra bila prikupljena u rejonu Banja—Arandelovac—Misača—Orašac, a pojedini bataljoni njenih brigada izvodili su akcije na komunikaciji Topola—Mladenovac.^{29,} Dvanaesti korpus dobio je zadatak da zauzme Obrenovac.³⁰¹ Stab 1. armijske grupe 8. oktobra premjestio se iz Valjeva u Arandelovac.

Iz iznijetog vidi se da je Štab 1. armijske grupe odlučio da težište borbenih dejstava 1. proleterskog korpusa bude na komunikaciji Kragujevac—Beograd s ciljem da se onemogući dalje izvlačenje njemačkih snaga iz Grčke, Makedonije i Srbije prema Beogradu. Dio ovih jedinica 1. proleterskog korpusa mogao je bez teškoća da krene ka dolini Velike Morave, u susret jedinicama Crvene armije.

Zbivanja narednih dana na bojištu u Sumadiji bila su uvod u ulazak jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije u neposrednu bitku za oslobođenje Beograda.

28) Beogradska operacija, str. 143.

29) Operacijski dnevnik 1. proleterskog korpusa, Zbornik 1/13, 183.

30) U sastav 12. korpusa stigla je 28. divizija. Ona se 6. oktobra kod Zvornika i Koviljače prebacila preko Drine u zapadnu Srbiju.